

## *Netta rufina*

(Pall., 1773)

### Hełmiatka

Rząd: blaszkodziobe, rodzina: kaczkowate, podrodzina: kaczuki

#### Status występowania w Polsce

Gatunek skrajnie nielicznie i lokalnie lęgowy, bardzo nielicznie przelotny, wyjątkowo zimujący.

#### Opis gatunku

Hełmiatka jest kaczką wielkości krzyżówki. Wymiary: długość ciała 53–58 cm, rozpiętość skrzydeł 84–88 cm, masa ciała 0,8–1,3 kg. U gatunku tego występuje wyraźny dymorfizm płciowy. Kaczor w szacie godowej ma pomarańczowobrązową głowę z krótką grzywą, czarną szyję, pierś, pas przez środek brzucha oraz tył ciała. Wierzch tułowia jest brunatny, jego boki białe. Dziób i tęcza są czerwone. Samica jest brunatna, z ciemną czapczką i szarymi bokami głowy oraz jasnobrązowym spodem ciała i bokami tułowia. Dziób ma czarny z różową przepaską na końcu. Samiec w szacie spoczynkowej przypomina samicę, ale ma czerwony dziób, natomiast szata spoczynkowa samicy charakteryzuje się ciemniejszym odcieniem wierzchu ciała i boków. Szata młodociana jest ogólnie podobna do szaty samicy, ale bardziej szarawa, mniej skontrastowana. Hełmiatka odzywa się krótkim „gik”, a podczas toków wydaje nosowe „keuwik”.

#### Możliwość pomyłki z innymi gatunkami

Kaczor hełmiatki może być mylony z samcem głowienki *Aythya ferina* (A059), który ma jednak popielatą wierzch ciała, mniej jaskrawą, brązowo ubarwioną głowę i dziób z czarno-niebieskim rysunkiem. Samica hełmiatki przypomina markaczkę *Melanitta nigra* (A065), od której różni się nieco jaśniejszym, brązowym ubarwieniem i kolorem dzioba. W każdej szacie hełmiatka posiada, w odróżnieniu od dwóch pozostałych gatunków, mocno skontrastowany rysunek widoczny na rozłożonym skrzydle: u samców czarniawo-biały, u samic brązowo-biały (ciemne pokrywy skrzydłowe, białe lotki, wąski ciemny pas na tylnej krawędzi skrzydła).

#### Biologia

##### Tryb życia

Prowadzi dzienny tryb życia; jest towarzyska, zazwyczaj przebywa w stadach innych gatunków kaczek.



#### Lęgi

Hełmiatka gniazduje w pojedynczych parach lub w luźnych skupieniach. Osiąga dojrzałość płciową w wieku jednego roku, czasem po dwóch latach. Przystępuje do lęgów w maju, a w rejonach południowych już w kwietniu. Gniazdo buduje z liści, traw i puchu, zwykle na suchym lądzie, ukryte w gęstej roślinności w pobliżu wody. Znosi 8–10 jaj, czasami do 14. Niektóre samice podrzucają swe jaja do gniazd innych kaczek. Wysiadywanie trwa 26–28 dni. Pisklęta są zagniazdownikami, ich wrodzenie trwa ok. 7 tygodni. Opieką nad lęgiem zajmuje się tylko samica.

#### Wędrowki

Jako ptak przelotny hełmiatka pojawia się rzadko na wodach w całym kraju. Zwykle są to pojedyncze ptaki, rzadziej małe grupki. Wyjątkiem jest jez. Łuknajno, gdzie latem zbierają się ptaki na pierzenie. Przelot jesienny trwa od sierpnia do początku grudnia, ze szczytem we wrześniu. Ptaki spotykane są na stawach hodowlanych, jeziorach i zbiornikach zaporowych, rzadziej na rzekach, a tylko wyjątkowo pojawiają się na morskich wodach przybrzeżnych. Przelot wiosenny przebiega bez wyraźnej kulminacji, od połowy marca do połowy maja.

**Zimowanie**

Europejskie hełmiatki spędzają zimę na południu Europy, głównie w basenie Morza Śródziemnego. Część polskiej populacji pozostaje w kraju do pierwszych mrozów, ale obserwacje zimowe z okresu od 2. połowy grudnia do połowy lutego należą do rzadkości i zanotowano zaledwie około 20 takich przypadków. Najczęściej przypadki zimowania powtarzają się w Wielkopolsce, rzadziej na Śląsku, a zupełnie wyjątkowo na północy kraju.

**Pokarm**

Hełmiatka żywi się liśćmi, korzeniami i nasionami roślin wodnych. Ulubionym pokarmem są glony zwane ramienicami, tworzące podwodne łąki na dnach płytkich akwenów. Zjada także niewielkie ilości pokarmu zwierzęcego, głównie wodne bezkręgowce. Żeruje zarówno nurkując, jak i zbierając pokarm z powierzchni wody.

**Występowanie****Siedlisko**

Zamieszkuje różnego rodzaju wody śródlądowe, płytkie jeziora i stawy hodowlane z bujnymi szuwarami, a także wody słonawe, zwłaszcza delty rzek. W kraju stwierdzono ją na kompleksach stawów, naturalnych jeziorach, a także na zalewach nadmorskich.

**Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej**

- 1150 Zalewy i jeziora przy morskie (laguny)
- 3140 Twardowodne oligo- i mezotroficzne zbiorniki z podwodnymi łąkami ramienic *Charetea*
- 3150 Starorzecza i naturalne eutroficzne zbiorniki wodne ze zbiorowiskami z *Nymphaeion*, *Potamion*

**Rozmieszczenie geograficzne**

Areal lęgowy jest mocno porozrywany i obejmuje obszar od południowej Hiszpanii i Francji przez Europę Środkową i rejon Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego aż po Azję Środkową. Zimuje w południowej Europie, na Bliskim i Środkowym Wschodzie oraz w północnych Indiach i południowo-wschodniej Azji.

**Rozmieszczenie w Polsce**

Hełmiatka gniazduje w kraju tylko na kilku rozproszonych stanowiskach. Szereg z nich znanych z lat 70. i 80. i zlokalizowanych na Mazurach, np. na jez. Karaś i Warnoły, na Zalewie Wiślanym i w Wielkopolsce, prawdopodobnie nie jest obecnie zajmowanych, a jedynym aktualnym lęgowiskiem w północnej Polsce pozostaje jez. Łuknajno. Do najbardziej stałych stanowisk należą obecnie: stawy Łęczczok i stawy Wielikąt na Opolszczyźnie oraz stawy w Górkach w dolinie Nidy. Ponadto bezsporny lęg stwierdzono na stawach w Miłostawiu w Wielkopolsce. Możliwe jest także gniazdowanie hełmiatki na Stawach Milickich w dolinie Baryczy.

**Status ochronny**

Ochrona gatunkowa w Polsce: gatunek objęty ochroną ścisłą (Dz U z 2004 r. Nr 220, poz. 2237)

Polska czerwona księga zwierząt (2001): LC gatunek mniejszego ryzyka, ale wymagający szczególnej uwagi  
 Status zagrożenia w Europie: D gatunek zagrożony z racji zmniejszania się liczebności populacji  
 BirdLife International: SPEC 3  
 Dyrektywa Ptasia: Art. 4.2, załącznik II  
 Konwencja Berneńska: załącznik III  
 Konwencja Bońska: załącznik II  
 Porozumienie AEWA

**Występowanie gatunku na obszarach chronionych**

Część stałych stanowisk znajduje się na terenie rezerwatów przyrody: Łęczczok oraz Jezioro Łuknajno. W drugim z rezerwatów znajduje się także stałe pierzowisko tego gatunku.

**Rozwój i stan populacji**

Europejska populacja lęgowa hełmiatki oceniana jest na 14 000–27 000 p. Najliczniej gatunek gniazduje w Rosji (5500–9000 p.), w Hiszpanii (5400–8600 p.), w Turcji (1000–5000 p.), w Rumunii (1000–3000 p.) i w Niemczech (450 p.).

Na zimowisku w centralnej Europie i zachodniej części basenu Morza Śródziemnego zimuje około 50 000 ptaków; z zimowiska tego korzystają ptaki zasiedlające środkową i zachodnią Europę.

W Polsce hełmiatka gniazduje od 1968 r. i należy do najszybszych lęgowych gatunków kaczek. Jej liczebność nie przekracza 15–20 p. i podlega znacznym fluktuacjom na wszystkich stanowiskach, z których część jest zasiedlana nieregularnie lub stwierdzano tam tylko sporadyczne lęgi. W ostatnich latach daje się zauważyć niewielki trend wzrostowy, o którego trwałości trudno obecnie przesądzać. Miejsca stwierdzenia w Polsce wymienione są w rozdziale „Rozmieszczenie w Polsce”. Najliczniejsze skupienie lęgowych ptaków znajduje się obecnie na Opolszczyźnie na stawach Łęczczok i Wielikąt k. Raciborza (do 5 p. na każdym stanowisku) oraz w dolinie Nidy na stawach w Górkach (2 p. w latach 2001 i 2002).

Jak wspomniano wyżej, na jez. Łuknajno znajduje się pierzowisko hełmiatki. Dawniej jesienne koncentracje wędrujących ptaków skupiały tu nawet kilkaset osobników (maksymalnie ok. 900), ale ostatnio nie przekraczają stu. W innych miejscach rzadko obserwuje się stadka większe niż 10 ptaków.

**Zagrożenia**

Zagrożenia dla gatunku w Polsce stanowią:

- utrata siedlisk lęgowych w wyniku zmian reżimu hydro-

logicznego rzek, zmieniających częstość i długość zalewów w dolinach rzecznych;

- utrata siedlisk gniazdowych w wyniku intensyfikacji gospodarki stawowej, połączonej z pogłębianiem stawów, niszczeniem roślinności wynurzonej i likwidacją wysp na stawach hodowlanych;
- utrata siedlisk gniazdowych w wyniku rekreacyjnego wykorzystania (biwakowanie na wyspach) wysp jeziornych;
- łowiectwo – zbyt wczesne rozpoczęcie jesiennego okresu polowań na ptaki wodne, w czasie gdy na zbiornikach mogą jeszcze przebywać samice wodzące młode;
- łowiectwo – możliwość wystąpienia pomyłkowych odstrzałów z powodu podobieństwa do innych gatunków kaczek;
- łowiectwo – trujące działanie śrucin ołowianych tkwiących w ciałach ptaków postrzelonych przypadkiem lub śrucin połkniętych przez ptaki jako gastralitę;
- presja ze strony drapieżników, szczególnie niepokojący jest wzrost liczebności norki amerykańskiej. Choć wpływ tego czynnika nie został dotychczas w sposób wiarygodny określony, w najbliższym czasie może okazać się kluczowy dla funkcjonowania populacji omawianego gatunku, jak i wielu innych gatunków budujących gniazda na ziemi.

Dla uniknięcia nieporozumień wynikających z możliwości odmiennego rozumienia zapisów powyższego tekstu przez osoby należące do różnych grup zawodowych, należy go interpretować w duchu zapisów zamieszczonych w części wstępnej Poradnika (str. 19).

### Propozycje odnośnie do zarządzania

Należy:

- opracować i wdrożyć mechanizmy rekompensowania ekstensywnych metod gospodarowania na stawach rybnych (w tym tworzenia sztucznych, ziemnych wysp przy przebudowie stawów, zachowania rozległych płątów szuwaru i pasów szuwaru wzdłuż grobli oraz ochrony kolonii śmieszki);
- wprowadzić strefy ciszy i ograniczonej turystyki wodnej na jeziorach w pobliżu łęgów kaczek;
- chronić wyspy jeziorne wraz z otaczającym je pasem szuwaru w formie użytków ekologicznych z zakazem wstępu od marca do końca lipca;
- poważnie ograniczyć plany zabudowy hydrotechnicznej dolin rzecznych i plany przekształceń reżimu hydrologicznego rzek;
- dostosować okresy polowań do terminów rozrodu ptaków wodnych. Zróżnicować terminy rozpoczęcia polowań jesiennych na ptaki wodne w różnych regionach kraju;
- zaprzestać stosowania amunicji myśliwskiej ze śrutem ołowianym i zastąpić go śrutem wykonanym z nietoksycznego metalu;
- podjąć redukcję drapieżników, zwłaszcza norki amerykańskiej i jenota, a na zachodzie kraju szopa pracza.

Dla uniknięcia nieporozumień wynikających z możliwości odmiennego rozumienia zapisów powyższego tekstu przez osoby należące do różnych grup zawodowych, należy go interpretować w duchu zapisów zamieszczonych w części wstępnej Poradnika (str. 20).

### Propozycje badań

Należy zbadać:

- rozmieszczenie stanowisk i liczebność populacji łęgowej;
- wybiórczość siedliskową;
- sukces łęgowy w zależności od siedliska;
- rozmieszczenie zimowisk i tras przelotu populacji łęgowej.

### Monitoring

- coroczna rejestracja wszystkich stanowisk łęgowych;
- stała rejestracja wszystkich spotkań osobników tego gatunku na obszarze kraju.

Należy lokalizować stacjonarne pary przebywające w dogodnych miejscach łęgowych, natomiast wyszukiwanie gniazd należy ograniczyć do minimum, by nie powodować strat w łęgach. Ocenę liczby par łęgowych należy oprzeć także na obserwacjach samic wodzących młode.

### Bibliografia

- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN. BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO. Zakład Ornitologii PAN.
- BEDNORZ J., KUPCZYK M., KUŹNIAK S., WINIECKI A. 2000. Ptaki Wielkopolski. Monografia faunistyczna. Poznań, 640 s.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL/EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. BirdLife Conservation Series No. 10. Cambridge, 160 s.
- BUKACIŃSKI D., JABŁOŃSKI P., 1992a. Awifauna łęgowa jeziora Łuknajno i terenów przyległych w latach 1982–1987. *Not. Orn.*, 33: 5–45.
- BUKACIŃSKI D., JABŁOŃSKI P., 1992b. Sezonowa zmienność zespołu ptaków wodno-błotnych na jeziorze Łuknajno w latach 1982–1984. *Not. Orn.*, 33: 185–226.
- CRAMP S., SIMMONS K. E. L. (red.) 1983. Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. 1. Ostrich to Ducks. Oxford, 722 s.
- DYRZ A., GRABIŃSKI W., STAWARCZYK T., WITKOWSKI J. 1991. Ptaki Śląska. Monografia faunistyczna. Wrocław, 526 s.
- GŁOWACIŃSKI Z. (red.) 2001. Polska czerwona księga zwierząt. Kręgowce. Warszawa, 449 s.
- GOC M., ILISZKO L., 1993. The Polish part of the Vistula Lagoon – an important bird area. *The Ring*, 15: 232–236.
- del HOYO J., ELLIOTT A., SARGATAL J. (red.) 1992. Handbook of the Birds of the World. Vol. 1. Ostrich to Ducks. Barcelona, 696 s.
- JONSSON L. 1998. Ptaki Europy i obszaru śródziemnomorskiego. Warszawa, 559 s.

- POLAK M., WILNIEWCZYC P., 2001. Ptaki lęgowe doliny Nidy. *Not. Orn.*, 42: 89–102.
- SZLAMA D., MAJEWSKI P., 1998. Ptaki rezerwatu „Łęczak” koło Raciborza. *Not. Orn.*, 39: 1–11.
- SZYRA D. 2001. Awifauna stawów rybnych Wielikąt koło Lubomi (województwo śląskie). *Ptaki Śląska*, 13: 67–85.
- TOMIAŁOJĆ L. 1990. Ptaki Polski; rozmieszczenie i liczebność. Warszawa, 462 s.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.
- WINIECKI A., KOSIŃSKI Z., 2000. Awifauna Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego. W: Winiecki A. (red.) Ptaki parków krajobrazowych Wielkopolski. *Wielkopolskie Prace Ornitologiczne*, 9: 173–199.
- WITKOWSKI J., ORŁOWKA B., RANOSZEK E., STAWARCZYK T., 1995. Awifauna doliny Baryczy. *Not. Orn.*, 36: 5–74.
- WETLANDS INTERNATIONAL. 2002. Waterbird Population Estimates – Third Edition. Wageningen, The Netherlands, 226 s.

Tadeusz Stawarczyk